

ledelsen af de løbende forretninger; de forskellige afdeling ledere kunne fortsat henvende sig direkte til bestyrelsen.

De problemer, der knyttede sig til selskabets fremtidige ledelse, vil blive taget op i Fridlev Skrulbeltrangs næste bind. Usikkerheder omkring ledelsen havde også forplantet sig til offentligheden. Hedeselskabet var oftere genstand for kritik, og fra de bevillende myndigheds side var man på vagt over for stigninger i budgettet. Hvordan denne krise blev overvundet, har vi også til gode sammen med det, der i bogen anslås som hovedmelodien for tiden efter 1. verdenskrig: »I det genopbygningsarbejde, som forestod, blev der også brug for Det danske Hedeselskab. Af plantningsopgaver var nu læggen den vigtigste; men i stigende grad samlede kræfterne om store kulturelle forretninger og grundforædringsarbejder, med støtte i en ny jordlovgivning, der samtidig var et led i kampen mod mellemkrigs tidens værste sociale onde, arbejdsløshed«.

»Det indvundne Danmark« er et stort værk. De fyldige kildehenvisninger vidner om det store og brydsomme materiale, der er gennemgået. Mange sammenligninger med hedebondens arbejdsdag presser sig på. Forfatteren må ofte under sit flerårige arbejde have følt behovet for at tro på, at det indsamlede kildemateriale i hvert fald gav ham løfter på langt sigt. Løfterne er nu indfriet.

Vagn Dybdahl

Preben Dollerup: Brugsforeningerne 1866–1896. (Det danske Forlag, 1966). 367 s.

I 1866 blev i Thisted oprettet den første levedygtige brugsforening i Danmark. Hundredeåret for denne

begivenhed er blevet fejret bl. a. med udgivelsen af »Brugsforeningerne 1866–1896«; forfatteren er magister Preben Dollerup*).

Magister Dollerups specialområde er ellers moderne udenrigspolitik. Der er et stort spring fra nutidige østasiatiske problemer til danske brugsforeninger for et par menneskealder siden, selv om mange erhvervs-, sociale og politiske problemer i datidens Danmark har træk fælles med udviklingslandenes nutidige forhold.

Det mærkes af og til, at tiden står Preben Dollerup noget fjernt. Men det har i visse retninger givet bogen kvalitet. Her tænkes på, at læseren jævnlige får rigelig baggrund med, øjensynligt fordi forfatteren selv har måttet gøre sig denne klar. En specialist ville i højere grad have forudsat baggrundsstoffet bekendt, og det ville have svækket bogens muligheder i en videre kreds.

Bogen om brugsforeningernes ældre historie henvender sig netop til den interesserede læser uden for historikernes fåtallige lav. Noget andet er, at den også rummer videnskabelige undersøgelser – det skal jeg komme tilbage til.

Det er en overkommelig bog. Den er på 367 sider med en ikke synderlig stor tekstmængde pr. side. Af de 367 sider falder de 85 sider fra; det er litteraturfortegnelser m. m. Yderligere er andre 20–30 sider forskellige resumeer, der slutter hvert afsnit. I det hele taget er bogen rig på gentagelser, som dog ikke virker påklistrede, men pædagogisk velbetænkte. Når bogen er læst, sidder hovedlinjerne i udviklingen fast.

Fremstillingsformen er også ruti-

*) Anmeldelsen har tidligere været bragt som radioforedrag.

neret. Det er klart og tydeligt sprog, som dog ikke er så glat, at indholdet smutter fra læseren. Mange videnskabsmænd vejer frem og tilbage, ikke alene inden de sætter pennen til papiret, men også i den færdige tekst. Det er der ikke meget af her; Preben Dollerup meddeler kort og godt, at sådan var det. Hvor langt man skal gå i den retning i populære fremstillinger er dog et åbent spørgsmål.

Selv om det er første gang, vi får en stor samlet skildring af brugsforeningernes historie, har der været forstudier at bygge på. Dels i form af litteratur om brugsforeninger, dels i form af studier over den nærliggende socialhistorie, hvorfra Dollerup har kunnet hente henvisninger til det ofte uoverskuelige avisstof. Ved udnyttelsen af dagspressen har yderligere andre bistået, og det samme gælder for det komplicerede statistiske materiale; men alt er støbt i forfatterens egen form. Det er blevet et fladrelief med skarpe former, men uden megen dybde.

Kooperative ideer var kendt i Danmark flere år før 1866. De kom her til fra Frankrig og England. Almindeligvis nævnes 1852 som året for den første brugsforening. En typograf på et københavnsk bogtrykkeri sendte det år et cirkulære til sine kammerater. Han skrev bl. a., at han, »da sommeren stunder til, og tørsten indfinder sig med varmen«, ville foreslå et fælles indkøb af et »træ« øl, som derefter kunne fordeles på flasker. Tilsvarende »brugsforeninger« har der vel været flere af; men de er gået i glemmebogen. – Mens der på denne tid lejlighedsvis blev skrevet om udlandets brugsforeninger, forekom også spredte forsøg på at stifte foreninger, men ingen af disse havde grokraft.

Så kom foreningen i Thisted i 1866.

Den fik navnet: Thisted Arbejderforening, og initiativtageren var byens sognepræst H. Chr. Sonne. Det er karakteristisk, både at navnet er *Arbejderforening*, og at stifteren hører hjemme i et af de socialt førende lag. De første brugsforeninger er et led i socialt ansvarsbevidste borgeres forsøg på at afbøde den nød, som de nye tider førte ind over landet. Brugsforeningerne gled for disse borgere ind på linje med sygekasser, velgørehedsselskaber og sparekasser med en tydelig understregning af, at man gennem sådanne sammenslutninger kunne lære arbejderne selv at afhjælpe deres dårlige kår. At forbedre lønnen så man ikke nogen mulighed for. Socialt højere placerede familier kunne og burde nok indtræde i foreningerne, ikke så meget for at handle der, mere for at deres indskud kunne tilføre en højst påkrævet kapital.

I de følgende fem år – fra 1867 til 1871 – blev der oprettet 88 brugsforeninger. De 30 brugsforeninger hørte hjemme i byerne, og de fleste af dem forsvandt ret hurtigt; fra nu af og de næste 40 år var brugsforeningerne en bevægelse, der hørte hjemme på landet. Preben Dollerup fremhæver, at også disse land-brugsforeninger bar præg af, at det var socialt højerestående, godsejere og gårdmænd, der stiftede dem for at hjælpe husmænd og landarbejdere, som i disse år ramtes af en ugunstig lønudvikling. Når det blev på landet, at det store tal kom, hang det sammen med den netop gennemførte næringslov; den gav mulighed for at drive handel uden for købstæderne, hvad der hidtil havde været forbudt.

I byernes handelsdrivende borgerskab begyndte man at føle sig foruroligede over brugsforeningerne. Men der var dog fremdeles en del, der så på brugsforeningerne som en

social hjælpeforanstaltning og ikke som et nyt konkurrerende element i erhvervslivet.

I det følgende tiår frem til 1880 tog købmændenes modstand mod brugsforeningerne til. Et springende punkt var, at brugsforeningerne var fordelingsorganer for en sluttet kreds og ikke forretningsvirksomheder. Af den grund kunne brugsforeningerne etablere sig i byernes læbælter, hvor der ellers ikke måtte være forretninger. Det er vigtigt at mærke sig begrebet læbælte. Da nærsfriheden i 1862 åbnede adgang for butikker på landet, ville man beskytte byerne ved at forbyde handel i et omkreds på $1\frac{1}{2}$ mil. Det viste sig imidlertid, at netop læbælterne blev en støtte for brugsforeningerne, som jo kunne etablere sig der, fordi de var foreninger og ikke erhvervsvirksomheder. En meget stor del af dem blev da også oprettet i de butiksnære læbælter. Fra byernes side gik politikken derfor ud på at få fastslået, at brugsforeningerne skulle betragtes som forretninger og dermed være forbudt i læbælterne. På rigsdagen blev der arbejdet for det; men det kunne ikke skabes flertal for dette synspunkt.

Med dette var brugsforeningerne ved at blive et politisk spørgsmål, mens deres vækst i ørigt fortsatte jævnt og støt.

I 1880'erne ændredes billedet. Antallet af brugsforeninger steg nu meget hurtigt. Magister Døllerup forklarer det med dårlige tider for landbruget, så nu også gårdjerne ønskede brugsforeninger til egen fordel og ikke blot for at hjælpe husmændene. Hos en af lederne blev der givet udtryk for, at det ikke alene var et spørgsmål om økonomisk gevinst, men også om at frigøre sig fra forbindelsen med købstadsfolkene og deres nedladende indstilling over for bonden.

Mens bonden ventede at komme frelst gennem vanskelighederne takket være bl. a. brugsforeningerne, så skrev en borger i Roskilde, at de ville være til »ruin og fallit« for en stor del af bybefolkningen. Landbrugets vanskeligheder var det velkendte forhold, at det danske korn blev slået ud af det amerikanske; i de år var man derfor optaget af at lægge landbruget om til produktion af flæsk og smør. Denne omlægning var også medvirkende til brugsforeningernes vækst. Tidligere havde man nemlig solgt sit korn til købmanden i byen; nu skete det i mindre grad, og man havde derfor ikke engros-forbindelsen med købmanden, hvilket atter løsnedes detail-forbindelsen. Når man ikke skulle ind til købmanden med produkterne, så var det bekvemmere at have en brugs i sognet.

Situationen her ved midten af 1880'erne er da følgende: Mens brugsforeningerne i de første 15 år havde været led i de sociale hjælpeforanstaltninger, var de nu en del af et nyt erhvervsmønster. Tilsvarende fik de også en større plads i den erhvervs-politiske debat.

Antallet af brugsforeninger steg fremdeles. Nu kom Jylland også med; her havde bevægelsen hidtil ikke stået så stærkt. Foreningerne begyndte også at foretage indkøb i fællesskab, hvad der selvfølgelig bød på betydelige økonomiske fordele. Mange brugsforeninger var dog utilbøjelige til at give afkald på deres frie ret til selv at vælge grossist.

Det var i de samme år, at de politiske modsætninger skærpedes i forfatningskampen. Som ingensinde før eller efter gik der skarpe skel gennem befolkningen, og brugsforeningerne undgik ikke at blive draget ind i striden.

Højre havde sin støtte i godsejerne

og byernes borgerskab. Venstre blev båret frem af gårdmandsstanden. Når det gjaldt brugsforeningerne, var der da ikke langt til, at byernes folk så dem som et anslag fra Venstre mod de fortrinsvis højresindede købmænd. En af brugsforeningslederne havde skrevet en artikel, der kunne tages som et udtryk for ønsket om at anvende økonomiske sanktioner mod Højre, og denne artikel blev udgangspunktet for anklager mod brugsforeningerne. De blev angrebet for at drive politik, for at handle med ikke-medlemmer, for at være arnesteder for alskens ondt. »Hvad er en brugsforening?« spørger et højreblad og fortsætter, »for så vidt spørgsmålet gælder de brugsforeninger, som Venstre lægger i ringe om købstæderne ... er det en politisk forening, der er oprettet af en høker, som er straffet så tit for ulovligt næringsbrug, at han ikke kunne fortsætte sin tidligere forretning, hvorfor han var nødt til at slå sig på politikken og lave et skærmbædt for sin utilbørlighed«. Artiklen fortsætter med at karakterisere brugsforeningerne som smugkroer for egnens tjenestefolk og landarbejdere.

Bogen understreger på linje med Politikens Danmarkshistorie, at vi kun har et par eksempler på, at brugsforeninger blev anlagt med politisk sigte. Alligevel medførte »politiseringen« af brugsforeningsbevægelsen, at handelsstanden fik større mulighed for en politisk aktion.

Denne mulighed kom i tiden efter 1889. Højreregeringen foreslog en række reformer af næringslovgivningen, og heri indgik bl. a. et forslag om, at brugsforeninger ikke måtte have »åben bod«, dvs. ikke et egentligt forretningslokale. En sådan bestemmelse ville have været et kraftigt slag mod brugsforeningerne; men

det viste sig snart umuligt at få den gennemført mod Venstres kompakte modstand.

Mens dette foregik inde på rigsdagen, kom der flere og flere brugsforeninger. En stor del af bogens sidste afsnit er imidlertid mindre viet brugsforeningerne i egentlig forstand. Det skildrer de indre brydninger forud for dannelsen af brugsforeningernes brugsforening FDB, og dermed standser bogen.

Preben Dollerup har udført et værdifuldt arbejde ved at samle de mange spredte oplysninger til en fyldig behandling af visse hovedlinier i brugsforeningernes historie. Det er ikke nogen nyrydning, der er foretaget. Det billede, der er tegnet, svarer til det, vi havde i forvejen, men det er mere nuanceret.

Nuancerne er dog ikke sjældent skabt ved en dristig behandling af kilderne. Karakteristisk er således en tendens til at drage slutninger, som kildematerialet ikke kan bære; først fremstår et forhold som en formodning for så nogle sider længere fremme at være en kendsgerning, der kan bygges videre på. Noget lignende træffes i anvendelsen af dagspressen som kilde: nogle artikler i små og til dels ucentrale blade gøres jævnligt til en offentlig mening, og nogle få artikler gøres til en kampagne.

En anden metodisk svaghed er, at to fænomeners samtidighed ret kritiskløst gøres årsagsbetinget. Det er f. eks. ingenlunde givet, at brugsforeningernes vækst i 1880'erne hænger sammen med landbrugskrisen. Den kan også skyldes omvæltninger i erhvervslivet; det er således påfaldende, at antallet af handelsborgerskaber i København i mange år bevæger sig i takt med brugsforeningstallet. Og der er jo f. eks. ingen grund til at

tro, at landbrugskrisen ramte særlig hårdt inden for læbæltet, hvor 3/5 af brugsforeningerne blev oprettede. Hvis krisen betød så meget, hvorfor satte stigningen i brugsforeningstallet da først ind omkring 1835 – de dårlige tider begyndte alle veje 1877. Vi skal nok også interessere os for det forhold, at landbefolkningens forbrug skiftede karakter. En række nye varer kom frem. De erstattede og supplerede produkter, som bønden tidligere selv fremstillede; men de skulle købes jævnlige, og derfor var der brug for butikker i nærheden – dvs. på landet.

For det rimelige i dette synspunkt taler, at antallet af handlende i landdistrikter stiger med ca. 75 pct. fra 1870 til 1890. Netop i 1880'erne stiger antallet af købmænd på landet mere end antallet af brugsforeninger.

På andre områder føler man, at forfatteren for tidligt har givet op, når det gjaldt at skaffe kildematerialet frem. Derfor får vi egentlig ikke noget at vide om hvordan en brugsforening virkede. Vi hører ikke noget om vareudvalget om uddelerens stilling, om økonomien og andre centrale spørgsmål, som vi netop trænger til at få besvaret.

Vi hører heller ikke noget om foreningernes beliggenhed. Det ville have været af betydning at fastslå forholdet til jernbanerne, til højskolerne, til befolkningens indstilling til andre spørgsmål i livet. I Sverige kan man f. eks. konstatere, at religiøst vakte egne kommer sent med i brugsforeningsbevægelsen. Gælder det samme i danske indre-missionske sogne?

En så enkelt ting som en vis grad af befolkningstæthed som forudsætning for brugsforeninger burde også have været drøftet. Der ved ville den stærke understregning af betydningen af de sjællandske husnænds fattigdom måske være blevet mere afdæm-

pet. Hvis nød alene skulle skabe brugsforeninger, havde sikkert mange jyske egne været med, og det velstående Århus amt næppe været det førende i henseende til brugsforeninger i Jylland.

Mange af de vanskeligheder, Preben Dollerup har måttet kæmpe med, kunne have været løst, hvis der havde foreligget solide, videnskabelige undersøgelser af lokale emner. Studiet af det sidste århundredes samfundshistorie kan kun gennemføres under forudsætning af, at et sådant arbejde tages op. Rammerne for sådanne skal dog først afstikkes, her er den nye bog på sit område et betydeligt incitament.

Vagn Dybdahl

Torsten Burgman: Svensk opinion och diplomati under rysk-japanska kriget 1904–1905. (Studia Historica Upsaliensia XVIII, Svenska Bokförlaget/Norstedts, 1965). 282 sider.

Man skal læse længe i Torsten Burgmans disputats, før den begynder at fængsle. Den almene oversigt er nødvendig som indledning, og den tager man med, men det er svært at holde opmærksomheden fast ved de knappe referater af de ledende svenske blades kommentarer til de skiftende faser i den russisk-japanske krig fra Port Arthur i februar 1904 til Tsuschima i maj 1905. Man kan hurtigt konstatere, at sympatien i overvejende grad var på Japans side. Der ligger et meget stort arbejde bag denne gennemgang.

Den svenske neutralitetspolitik som sådan var ikke særlig mærkværdig. Forholdene i Finland og svenskernes standpunkttagen i den russisk-finske konflikt bragte imidlertid den svenske regering i et svært dilemma, og her begynder fremstillingen at blive in-